ЗЕМЛЯ ГОРИТЬ

У шахті темній та глибокій працює брат наш робітник.

Д. Загул

Стоїть неопоетизований пролетаріат, що гігантським бичем підігнав історію.

М. Хвильовий

Він такий чудний, наш Донбас. Хіба поймеш віри оку, глянувши у вікно вагона, що він — наш, український, Україна? Україна це ж ідилія хат, садки, "хрущі над вишнями гудуть". Україна — це океан золотої пшениці й блакитна ковбаня неба (автор тут дуже просить нервових читачів не хвилюватись: він зовсім ні на що не натякає "золотою пшеницею" і "блакитним небом", бо аж ніяк не винний, що трапилось випадкове збіговисько тих кольорів, які мирно собі живуть у природі, але часом дратують аматорів, нагадуючи їм раптом уенерівський прапор...) Дядько в сіряку-сперся на пужално біля забрьоханих конячок плюс дівчата в "городських" кохтах лузають насіння — це закінчений український пейзаж для далекого мандрівника з поїзда прямого сполучення Ленінград — Одеса, Москва — Севастополь ("Странно: вид обыкновенный,— при чем же тут украинизация и это ихнее "Ї" с двумя точками?..") Проте, ні дядька в сіряку, ні сміхотливих українських дівчат не побачиш з— нашого поїзда. Є ще Україна. "Березіль", "Франківці", "Життя й революція", "Гарт", українські письменники, українські художники, українські композитори, капела "Думка", ВУФКУ, ВУАН, Київська академічна опера ("Тарас Бульба" й "Майська Ніч"), Микола Гладкий—"Новий український правопис" ("Вы подумайте: опять правописание переменили! Была когда-то "кляса", потом стала "класа", теперь опять "кляса"... Это же издевательство!..") .

Але де ж тут, серед цього барвного пустельного ландшафту, Україна? Степ? Це правда, він тут —"степ і степ один без краю", але він — голий, закурений димами, запорошений пилом. Ні колишньої тирси, ні теперішньої пшениці та жита! Занедбаний, змарнований степ. Тільки там, і он там, і ондечки ліворуч — чорне коліщатко "копьору" і хеопсові піраміди териконів (Терикон? Велика гора коло шахти з видобутої з-під землі "породи"). Ні, це не той степ, що звик його уявляти собі змалечку; це навіть не звироднілий нащадок давнього Дикого поля і незайманих вольностей низових; це зовсім, зовсім щось інше. Я довго дивився на його далекі, відкриті звідусіль обрії, але він не навіяв мені жодних сантиментів, жодної історичної романтики. Донбаський це степ! Тут починається нова історія і якась нова своєрідна романтика. І хто зна: може, тут, відціля, в наступні десятиліття, в майбутні віки, починається і нова Україна.

У переповненому вагоні татари, китайці, росіяни, кілька наших селюків із торбинами. На роботу. На заробітки під землю, в "забой", до чорного з холодним відлиском кам'яного вугілля. Різні мови, різні думки, різні наміри, але одне спільне — заробити б у шахті! Десь глибоко, глибоко, під землею, за десятки сажнів — поклади вугілля й мовчазні нори штреків. Глухо цюкає кайлом забійник. А у вагоні — на всю пельку виспівує безпритульний знайоме і рязанцям, і гомельцям, і кримчакам, і нам:

...Прежде в родину святую Я направлю свой полет, И спрошу я мать родную,

Как она теперь живет. Нету счастья, нету доли...

Хлоп'я поспіщає вигукувати слова, воно нетерпляче чекає на виспівану копійку. Думка його не стежить за змістом пісні, вона влізла в два питливих, в'юнких ока й пантрує пасажирських рук, що зрідка Неохоче потягнуться до кишені витягнути хлопчині копійку. Думка в очах, а слова — в пронизливому, надірваному голосі, і голос — лемент розкиданої на роздоріжжях республік всесоюзної безпритульності:

И уж наверное могилка Травой зеленой заросла...

У вагоні гомін. У вагоні весело. Шахтар на поверхні — що матрос на суходолі. І життя шахтарське — химерне, шалене, зрадливе. То, коли літа одберуть молодість і під вугільним порохом десь посріблять волосся, коли далеко позаду залишиться сила, пружність, швидкість, а попереду недорахована решта людського віку,, коли чорний робітник звикне до чорної шахти, як колишній, схимник до своєї домовини, тоді втихомирився шахтар. І хоч би яка там інша робота на стороні, він ніколи не покине вже свого забою, і його життя урветься десь у шахті чи коло шахти. А поки вирує весняною повінню молодість, а життя щоразу, щозміни стає чолом до смерті.

Живи, шахтарЬ, на всю губу, пий життя, тарам-трам-там-там! Бери дівку і йди за казарму. Нема? В шинок до перекупки — горілки! Шахтар сьогодні на 'землі, шахтар гуляє, шахтар веселий. Чуєте — шахтар сміється!

Але це вже в минулому. Інші порядки на шахтах, в нові річища пішли ріки життя, новий пішов і шахтар. З року в рік меншає пияцтва, проституції, бійок — цього невеселого антуражу колишніх шахтарських присмерків. Театральні майстерні, робітничі клуби, бібліотеки, фізкультура — чи могла їх бачити стара шахта?

Тільки сезонники такі, як і колись, такі, як і завжди. Селюки! Розпуття: земля і шахта. Міцно ще держить їх земля в сільських царинах і зваблює заробітком шахта.

Тільки вони невеселі у вагоні. Це "люзюки", "літуни". Справжній шахтар гордує перед "літуном". Хіба "літун" тямить, що таке шахта! "Літунові" тільки б сезон якось перетягнути. Йому тільки б на конячку чи там корівку хоч трохи розжитись, а там хоч завались проклята шахта. Тільки б трохи тих грошенят — а там мерщій назад, на село, до жінки, до батьків, на широкі веселі простори, йа поле, до лісу.

Через те гордує перед "літунами" справжній шахтар. "Літуни" — селяни. Вони й у шахті залишаються селянами. В чорній пітьмі забоїв їм увижаються далекі стріхи й рівне поле. Ось група їх слухає старого забійника, що розповідає, як на "Марії" обірвалась із людьми кліть. Вони сплечились живою брилою і серйозно, уважно, боячись недочути якогось слова, слухають. Жаско роззявлені роти й очі — тужні очі бика, що нараз біля боєнь почув свою смерть. Завтра чи позавтра, чи за тиждень вони мовчазним, стурбованим натовпом уперше наблизяться до піраміди терикону й чорного колеса "копьору". Вони несміливо й боязко зайдуть у кліть і вперше за життя з жахом почують, як поринає під ногами підлога в чорну прірву, і тоді знову їхні очі — очі рокованого на смерть бика.

Сезонники підгортають собі під ноги свої благенькі клунки й торби, щільніше горнуться один до одного, як молоді рекрути перед першим боєм...

Вразлива, зашмаргована сторінка з величної книги людського життя й людської праці... І тоді стає ніяково й дивно: на якого дідька везеш у валізі свою друковану книжку! Читатимеш на літературних вечірках по робклу-бах Сталінщини? Хіба може зрівнятись будь-який літературний твір, найкращий шедевр класика, всі книги, що існують на світі, з цією непофарбованою, реальною правдою, з тою вічною книгою про людей, що її тільки нужденна сторінка отут у вагоні, з нами... І тоді видаються такими мізерними й нікудишніми всі твої оповідання й повісті перед нескладною розповіддю робітника про катастрофу на шахті "Марія" і про розчавлені, спотворені трупи щойно живих людей... І тоді хочеться бути просто слухачем, завжди слухачем, щоб слухати велику правду про безугавне, безупинне, безбережне, страшне й прекрасне людське життя.

Але ми все ж читатимемо, навіть сьогодні читатимемо свої книжки, свої оповідання й вірші. Ми —"міжгрупова" група київських письменників, що їдемо на запрошення культвідділу Сталінської окпрофради: М. Шеремет, Б. Тенета, Д. Фальківський, Я. Качура, Ф.

Якубовський і я. Власне, ще не всі: нашій подорожі додає врочистості присутність спеціального кореспондента "Вечернего Києва" тов. Ішина. Спеціальний кореспондент "Пролетарської правди" тов. Шабашкевич чекає нас кілька вже день у Сталіному. Отже, маємо репрезентувати українську радянську літературу, ба навіть культурний український Київ. Шабашкевич уже, певно, здійняв передзвін за наш приїзд у сталінському деннику "Диктатура труда". Ішин уже добрав способу назбирати "матеріал" і в сусідньому купе строчить чергового нариса до "Вечернего Киева", а мені все ще дивною видається наша місія: яка там література, та ще й українська, тут, на Сталінщи-ні, де в чорній лавині шахтарів поплутались різні нації і де життя людське в своїй величній простоті грандіозніше й барвистіше за всі літературні образи, за всі епітети, метафори й метонімії...

"Спешите, покупайте! Полная ликвидация неграмотной Украины! Украинская грамматика со словарем и переводом на русский язык вместо шестидесяти — двадцать копеек! Полная распродажа! Украинские грамматики и словари! Граждане, спешите, покупайте!.1"

Це на головній сталінській вулиці вигукує косоокий підліток. Це стандартизований тип, з тих, що звичайно, оглядаючись, чи нема поблизу міліціонера, продають посеред пішоходу жіночі панчохи, носові хусточки й не від того, щоб збути при нагоді "фармазон". Але всякі панчохи й шкарпетки — то тепер завалящий крам проти українських граматик та словників. І парубійко шпарко торгує новим гатунком "речей найпершої потреби" — посібниками для українців. Адже Сталінщина так-таки серйозно українізується, і спритний продавець поспішає задовольнити вимоги масового покупця. А втім, не треба думати, що це ДВУ чи "Книгоспілка", чи якесь контрагентство заходилось отак спритно пропагувати в масах українську книжку й потребу українізуватись; ні — для цього ми занадто часом мляві, навіть в умовах індустріального темпу нашого життя. Цей продавець — звичайнісінький спекулянт. Користуючись із зміни українського правопиру, він скупив продані на макулатуру старі граматики й зваблює нерозважного громадянина нашої УСРР.

Проте, коли хочете, це теж симптом перемоги українізації над сонною рутиною "южнорусской" ідилії. Один мій знайомий казав мені якось: "Коли вас глупої ночі стріне десь на околиці, де нема ліхтарів і вартового міліціонера, непевного вигляду чолов'яга і чистою українською мовою скомандує "Руки вгору! Прошу зняти пальто й черевики!", коли на вул. Короленка або на вул. Воровського в Києві вас спинить уночі нафарбована з легковажною усмішкою жінка і, як до давнього приятеля, скаже: "Почекай, курчатко! Далебі, ти мені до вподоби. Чи нема в тебе часом цигарки?.." — знайте, друже мій, що українізація перемогла вже остаточно. Бандити й повії, цей неминучий елемент для кожної європейської нації, елемент, що без нього, власне, нема нації, найменше піддається добродійним заходам Укрлікнепу; їх не обходять жодні накази, жодні перевірки й іспити: їх може перемогти тільки стихія. Друже мій, якщо вам пощастило натрапити хоч на одного українізованого бандита, хоч на одну українізовану повію,— лягайте спокійно спати: вам нема чого турбуватись за майбутнє своєї нації. Бандити й повії — це найперша передумова вашої державності!".

Я дивився, як молодий спекулянт спритно розпихав по руках непридатні вже українські граматики, і, каюсь, де в чім визнав рацію мого знайомого, який дивував мене своїми парадоксами щодо проблем державності...

Але Сталінщина таки насправді українізується. Ночами на головній улиці кричить і співає гучномовець. Він кричить і співає тільки українською мовою. Вивіски? Вони всі українською мовою, але нема жодної, щоб без помилок. Вивіска українська без помилки була б нетипова для Сталінщини. Запишімо це на "хвороби зросту". Зате навіть "Жани", улюблене ім'я сталінських перукарів, і ті пишаються такими симпатичними таблицями:

ПЕРУКАР ЖАН. ГОЛІННЯ Й СТРИЖІННЯ ЧОЛОВІКІВ І ДАМ.

Я підійшов до тютюнової ятки:

— Які у вас є цигарки?

— Сигары? Сигар нет, папиросы только продаєм.

— Та мені ж "папирос" і треба, цигарок.

— Ах, это вы по-украински!..

Отак само в крамниці, де хотів купити собі листівку, отак ще багато разів. Але це тільки накип, це тільки намітка, що під нею вже розпочався український скрес. Там, у шахтах, на великих металургійних і хімічних фабриках вже всвердлився в донбаську цілину українець; там, за будівлями, за шахтарськими оселями простягаються звідусіль українські села, там на закурених вічним димом фабричних корпусах флюгер історії спроквола рипить на заіржавілих петлях, повертаючись ліворуч до

Харкова, до Києва, до Дніпра-Славути, до молодої, збудженої на світанку нашої епохи, України. Читачу, ви пам'ятаєте Олесеве:

Яка краса: відродження країни!

Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів...

Не треба цитувати далі. Я люблю тільки ці два рядки, і вони промовистіші мені за ввесь вірш. Які в своїй суті прості ці слова, але як багато ввібрали вони в себе!

Що ви, читачу, почуваєте, коли в антракті підбиваєте підсумки своїм враженням на виставі "Березоля"? Чи вам промовляє що-небудь грубезний фоліант нашого академічного видання? Чи ви звернули увагу, як у тисячних тиражах розпросторює собі шлях у найглибші робітничі маси наша українська преса? Ви чуєте мільйонну веселу ходу школярів

до українських трудшкіл? Чи ви чуєте, як у вогні великого відродження горить уся Україна?

Яка краса: відродження країни!

У переповнених строкатою публікою фойє "Березоля" й "Франківців" я думаю: хіба це не величезна перемога відродженої культури, хіба це не тріумф молодої нації і всієї нашої ери, коли її театри найкращі в країні? Коли на її п'єси йдуть дивитись не самі колишні сусальні патріоти, щоб "підтримати рідне мистецтво", або скептики з племені "всеросійський метис" ("Интересно, что там делается в хохлов"?), а справді інтернаціональна маса, бо український театр — то є найкращий театр на Україні, то є справжній носій нової культури.

Яка різниця, яка страшенна прірва між нашим "Березолем" і суворинськими "милыми хохлами и хохлушками"!

Яка краса: відродження країни!..

"Кобзар", "Лро комах", "Про свійські тварцни", "Той кіт, що ходив, де сам знав", "Борці за волю", Кащенкові в книгарні "Киевской старины",— і сьогоднішні вітрини ДВУ, "Книгоспілки", "Українського робітника"! 90-і роки минулого століття, коли ентузіаст учитель Борис Грінчен-ко в селі Олексіївці навчає нелегально української мови шкільну дітвору, власноручно малюючи для цього друкованими літерами підручника,— і наш час, коли заходить на українізацію технічних ВИШ'ів! Який велетенський крок зробило наперед українство за останні десятиріччя! І я не шкодую, що належу до так званої колись "недержавної" нації, я вдячний тій химерній долі, що пустила мене в світ українцем, бо, тільки будучи членом пригнобленого народу, можеш збагнути, ба не тільки збагнути — відчути, відгукнутись усім єством своїм на прекрасні слова:

Яка краса: відродження країни!..

Зрушив Донбас. Із низів, із шахт, із фабрик тягнеться він до української книжки, до українського театру, до газети. З адміністраційної верхівки, з паркому, з окр-профради йде назустріч цьому потягові низів українізація з наказами, курсами, гуртками, інструкціями. А втім щодо керівничих органів Сталінщини, то ще.й тепер почувається не масовість у справі українізації, а так би мовити "піонерство",— тут багато ще важать заходи й запопадливість окремих керівників.

Справжня українізація Сталіного зачинається з приїзду сюди на роботу завагітпропу ОПК тов. Карпека. Білявий, урівноважений, низенький чоловік, який назовні визначається тільки тим, що різко й уривчасто говорить у телефонну рурку "як" ("Коли? О першій годині? Як? Як?"), зробив, власне, чудо. Тихенько собі приїхав і тихенько українізував апарат.

В Сталіному! В цій колишній, здавалось, безнадійно зрусифікованій Юзівці! Він та ще голова Окрвиконкому і мрійний, ліричний єврей завкультвідділу окрпрофради, що вперто скрізь, навіть вітаючи московських єврейських письменників, говорить українською мовою — це стовпи українізації Сталінщини, це перші, так би мовити, украї-нізаторські осадники сходу України. А за ними пішли вже вчителі, артисти, лектори...

А ще торік навесні в Сталіному, як мені розповідали, трапився такий випадок. Райком одної спілки ухвалив у спілчанському садку посадити з квітів на клумбі гасло: "Все за овладение украинской советской культурой". Довго дебатували, якою мовою садити це гасло й усе ж ухвалили... російською. Коли райком пішов обідати, два самовіддані "герої" з профспілчанського активу спішно посадили гасло українською мовою. Надвечір до садка прийшов хтось із райкому і, побачивши отаку сваволю, наказав садівникові посіяти навколо портулак—заглушити націоналістичний ухил гасла...

Трьома візниками, що їхні коні занепадають на силах, витягуючи з трясього глинистого багна фаетони, ми поїхали на Новосмолянську шахту. За ці дні наша "між-групова" група1, складена з представників різних літературних вір, так стоваришувалась, що дехто навіть втратив своє прізвище: Фальківський став розшифрованим "Соколком" (der Falke — Сокіл — Соколонько, модернізовано: Соколок); Тенета став жіночого роду ("За отою метушливою Тенетою і Соколковим ногам боляче!); Качура — прочанином (він, колишній "селянський" письменник із "Плугу", в індустріальному Донбасі, як колись селюк із якої-небудь глухої Шендерівки вперше в Лаврі на прощі: "А що ото таке? А он — диви-диви, яка озія!.."); Фелікс Якубовський став Феліксом. Найбільша метаморфоза трапилась із Шабашкевичем: працюючи в українській пресі, він трансформувався поволі із "Ша-башкевича" на "Суботіна"; тепер, беручи на увагу, що Шабашкевич так "наукраїнізувався" в Сталіному за кілька днів свого перебування, що навіть до Ішина несвідомо заговорив по-українському, наша група схвалила увічнити цю подію, надавши Шабашкевичу, замість "Суботін", справжнього і до того оригінального українського псевдоніма —"Самурай Суботенко".

Шахтарська оселя. Присадкуваті чорні будиночки з прибудовою маленької дровітні й літньої кухні. Ні садка, ні городу,— тільки де-не-де кволий нужденний кущик. Колишня невблаганна, жорстока дійсність не любила прикрашати шахтарське життя. Оголила соціальну суть чорного буття — і ось маєш шахту, де працюй, а ось тобі брудна, душна халупа, де спи після шахти. Просто. Без сантиментів і прикрас. Тому, хто прийшов сюди з життя шукати останнього заробітку, не треба садків і квітів: день і денне світло не для нього. Якщо шахтар працює в нічній зміні, він спить удень, якщо працює в темряві шахти вдень,— він спить уночі. Так чи так, а денне світло, сонце, блакить неба — не про нього. Через це шахтар одвик від краси краєвидів, від мальовничих пейзажів, що дають оку спочинок і насолоду. Навіть у своїй мові шахтар не знає слова "дерево", замість "дерева" він каже "ветка": "Смотри — шахту нарисовал на картинке, даже ветка около дома растет"...

Але шахтар, втративши в забої зв'язок із природою, тягнеться все ж до неї. Хоч клапоть, хоч маленький шматочок життя живого! І ось гляньте: нема в усій оселі жодного будиночка, де б на жердці не стирчала шпаківня або голубня. Ці шпаки й голуби — це останній незайманий лишок природи, яку ще не взули в залізо, в бетон, в похмурі дерев'яні "крепі".

Ближче до шахти більшає нових будівель. Робітничі касарні, клуб, окремі будинки для одружених робітників — нові, охайні, виблискують на сонці ромбами етернітової покрівлі, і тільки бере досада: і як ото, плануючи нові квартали оселі, не додумались посадити дерева, квіти, сади! Взяли й поліпили нові будинки по-старому, один до одного.

Ми в'їхали на шахтарське подвір'я. На стіні завкому писана українською мовою (розуміється, наполовину з помилками: Донбас!) афіша про наш сьогоднішній виступ увечері. З шахти виходять, одробивши зміну, забойники. Чорне, чорніше від негритянського, обличчя, вкрите цупким шаром вугільного пороху, і тільки світять очі. Очі можуть плакати, в очах людині блищить і гнів, і радість, і обурення, і сміх, бо, поки очі живі, їх не здолає навіть вугілля. Все на шахтареві — від шахти, з-під землі — грудки болота на ногах, чорні одяг, кепка, лице, руки, на плечі кайло з настромленим на нього дерев'яним чураком, і тільки очі шахтарські — такі, як і завжди, такі, як і в усіх робітників. Не лиця, а страшні машкари з живими людськими очима! Стомленою ходою, зігнувшись, вони йдуть додому. Мерщій би вмитись і спати. Проте дехто спиняються коло нас, цікаво оглядають незвичайну для шахти групу інтелігентів. Коло нас лаштує свій кіноапарат оператор Дахно,— він спеціально приїхав з Арте-мівського за'фільмувати нашу подорож.

Але перше ніж спустимось у шахту, гляньмо на коксові печі. Ідемо повз сірий похмурий будинок рятувальної станції. Ось "копьор", ось "вишка", а поруч непринадним кам'яним ковчегом рятувальна станція. Загуде на ґвалт гудок, і тоді враз оживе ковчег. Заметушаться люди й побіжать на вишку, до кліті. То катастрофа. Катастрофа на шахті! Тоді

звідусіль, з усієї робітничої оселі біжать до шахти зібгані й розсічені жахом обличчя жінок, матерів, дітей... Катастрофа на шахті! Але вона десь глибоко, десь за десятками сажнів під землею, куди йде тільки нешироκий "стовбур" із кліттю. А на поверхні — напружене одчайдушне чекання жінок, лемент тривожного гудка і понурі, сірі стіни ковчегу рятувальної станції...

Неприємно дивитись на цю станцію і хочеться мерщій обійти це величезне капище, що ховає за своїми стінами страшну статистику наглих смертей і каліцтва.

Коксові печі^Важко тягне вгору підойма печні незграбні "дверцята", що заввишки, певно, не менше як п'ять метрів, і червона маса розпеченого вугілля неохоче, як цькований і вже розлютований звір, вилазить із своєї пекельної нори стати до останнього смертного бою з людиною. Звіра шарпають звідусіль довжелезні коцюби, і просто на нього йдуть в атаку кілька робітників з брандспойтами. Струмінь води, як гартована криця, блиснув на сонці і вдарив звіра в червоні полум'яні груди. Звір захарчав, застогнав, рвонувся ще раз і всією масою виліз із печі.

Коротка боротьба. Брандспойти свердлять розпечену масу, коцюби розтягають її на всі боки, гасне поволі червінь на робітничих щоках, здіймається остання пара над холодними вже купами коксу.

— Давай следующую печь!..

Але нам треба вже назад. Вже приготували нам шахтарський одяг, принесли електричні лампочки-шахтарки, переодягайся і — в шахту. Шорстка забруднена сорочка й штани на голе тіло — дряпають непризвичаєну шкіру, ноги муляють кепсько позабивані дерев'яні цвяхи в підошвах. Лампочка не годна змагатись своїм миршавим блищиком огню із теплим промінням весняного сонця. Ідемо сходами. Попереду десятник. Трохи моторошно йти з дня в глибочезну пітьму підземелля.

Ось і кліть. Вогкуватий присмерк і тиша. Іржава скриня без бічних стінок, угорі й унизу просвердлена дірками, щоб не чинити повітрю опір. Увійшли в кліть. Гулко дзеленчать гаки — це замикають з одкритої сторони кліть. Для чогось міцніше впираєшся ногами в підлогу, і ту ж мить розумієш, що цього зовсім не треба: адже під ногами, власне, не підлога, а 350 сажнів діри, куди порине зараз кліть. А що, як кліть обірветься? Бувають же такі випадки? Чому не бути фатального випадку саме з нашим спуском? Але ця думка напливає спокійно, не наганяючи жаху, бо людина вірить у краще, ну, а коли б і сталось, що ж: на цій страшній глибині порятунку не жди.

І раптом кліть здригнула. Спочатку тихо, а потім швидше, швидше, швидше. Пішла-а-а!.. Летять угору незліченні поверхи земних шарів, і тільки ясніш починають блимати наші лампочки та виразно чути, як тисне повітря слухові перетинки ушей. Руки держаться за поручень.

Несвідомо стискуються на поручні пальці. Тьма, тьма. Гуде крізь кліть вітер. Не вітер — вітри. Тисячі осатанілих скажених вітрів вдираються крізь круглі дірки і мчать угору. Мчать, мчать... Хлюпотить десь вода. Летять згори грунтові води й потоками вирують край кліті. Як уночі під шторм. Тьма. Вітри. Незліченні поверхи земних шарів. Вода ллється на руку. Вітри, вітри...

Кліть затамувала рух. Повагом. Зовсім уже тихо. Стоп. Брязкають гаки коло входу, і під ногами знову твердий грунт. Світло великої електричної лампи падає тьмяно на цегловану стіну. Штольня. Не віриться, що це вже і є шахта, що це на 350 сажнів під землею; здається, що це звичайне якесь фабричне приміщення вночі, і отам за дверима спочивають зараз трансмісії та верстати. Підходимо до дверей. Але їх не так легко відчинити. Десятник стає до них спиною, впирається руками об одвірки й з потугами відчиняє. І тоді ж одразу глухий, підмогиль-ний гул. Це гуде повітря, що його женуть сюди із земної поверхні могутні вентилятори.

— Гушшшш... Гу-у-у-у... Гушшш...

Якийсь справді містичний, підмогильний гул — і тьма. Ми в досить просторих суточках. Зачиняють перші двері, і десятник знову так само береться за другі. Напруження всього тіла, гул — і двері подались...

У густій, здається, зовсім матеріальній тьмі пропадає перспектива штреку. Перекинутою неправильною трапецією один за одним ідуть стовпи "крепей". Над головою рухається кудись линва, через п'ятдесят кроків повільно й мовчазно крутяться широкі металеві кружала. Назустріч їдуть рейками вагонетки з вугіллям.

— Держись левой стороны! Левой стороны там! — кричить десятник, і голос його глухо застигає під дерев'яним склепінням "крепей". Тихо проїхали повз нас вагонетки до штольні. В спину дме холодний вітер вентиляції. Ноги сковзаються на мокрому грудді, ступають калюжами. Веселими вогниками блимають тепер наші "шахтарки". Повернули ліворуч. Знову двері, знову тягучий, сумний, підмогильний вий повітря. Суточки. Поперечний ухил. Галерея вужчає, десь збоку під ногами дзюрчить струмок. Тиша. Цілковита тиша і тьма. Тільки "шахтарки" весело коливаються в руках і створюють ілюзію якоїсь бутафорії. Ніби це павільйон десь на кінофабриці ВУФКУ й ці "крепі" — то тільки декорація, а ми — артисти невідомих ролей, що грають чи то якусь нескладну містерію чи групу авантурників із пересічного детективного фільму.

Ухил спускається вниз. Нижче сідає над головою стеля, щільніше підступають до плечей стіни. Ось над тобою переламаний посередині, як маленький ціпок, товстий стовп "крепі" — натиснула згори порода, не витримало дерево. Жаско дивитись на виламані шпичаки стовпа, і тоді пригадуєш, що над тобою 350 саженів масивної земляної цілини. 350 сажнів!

— Левой стороны, товарищи! Вагонетки!

Але тут вагонетки тягне вже коняка. Мовчазна, флегматична, покірна, вона слухняно тягне рейками вагонетки з вугіллям. Сюди

електрики провести не можна, тут завжди є певний відсоток гримучого газу, і можливе замикання електричних дротів погрожувало б страшними вибухами; через те тягнути вагонетки тут мусять коні. І жаль бере дивитись на тварину з великими сумними очима, що її роковано працювати завжди у вічній темряві. Шахтарські коні слухняні й розумні. Погонич тут ходить без батога; він тільки тихенько свиснув, і конячка пішла, сказав —"оставь", і конячка повернулась, зійшла з рейок. Шахтар щодня підіймається кліттю "на-гора", шахтар, хоч і небагато, а все ж бачить день, сонце, небо й дихає справжнім, уенапомпованим повітрям, а коняка— —ніколи. Єдине, що залишилось їй живого від життя — її погонич, що примушує тягти вагонетки. Далебі, мені ніколи, здається, не було нікого так шкода, як цієї зміреної шахтарської шкапи. Яка все ж таки жорстока найдовершеніша земна істота — людина та її цивілізація...

Ми підійшли до забою. З метр завширшки продовжена щілина в невисокому вугільному траншею, де зігнувшись стоять два забійники. Вони довбають чорну блискучу стіну, й брили вугілля падають додолу. Тут зовсім уже нема колонади "крепей", тільки кілька чураків підтримують брили стелі, і робітники віч-на-віч із покладами вугілля, з небезпекою гримучого газу та завалу. Не зразу помітиш у забої забійника. Напівголе чорне тіло його зливається в своїх контурах із вугіллям, а цюкання кайла таке глухе, що одійди кілька кроків, і вже не чути його. Забійники спустили кайла і обернулись до нас. З чорної непроглядної вугільної тьми — людські очі й вишкірена низка білих зубів. Розповідає про забій. Посміхається. Забійник присів, сперся спиною об вугільний мур, злився з його чорною масою. І здається, що це дивиться на нас не людина, а саме вугілля. Дивиться й посміхається. Яка праця, які умови можуть зрівнятись із твоїми, забійнику! Чорна людино, що даєш людству променисту електрику, шалений біг поїздів, потужну ходу пароплавів, вогонь гуркотливих фабрик! Хто достойно спише твою роботу і твоє страшне життя, чорний Прометею, що даєш людям вугілля й вогонь? Безсиле ще моє перо розповісти про тебе, забійнику. Мої руки й моя голова схиляються перед твоєю добровільною каторгою. Чолом твоїй великій праці, чорна людино!..

Покинули забій, залізли з "піч". Це вузький, заввишки півтора метри поклад вугілля, що одбився гілкою праворуч угору. Сажнів двадцять ліземо навкарачках низькою дірою, заки підходимо до забійника. Шість годин він працює тут, не маючи змоги випростатись. Тільки напівлежачи він може довбати "чорне золото". Знизу по-мавпя-чому підлазить сюди на чотирьох другий шахтар. Від пояса йому між ногами — ланцюг, що тягне "санки": металевий ящик без коліс, пудів на 10 ваги. Він насипає в ящик добутого вугілля й навкарачках тягне його, замість коняки, назад, униз, до вагонеток. Яка каторжна робота! Що може зрівнятись із цією жахливою мукою десь глибоко під землею, серед вічної тьми й могильної тиші! Якась справді лорна квінтесенція людських злиднів і праці... І тоді розумієш, що, поки ти не спускався в шахту, ти не знав половини життя. Щось гнітить душу, і тисячі чорних та важких, як поклади вугілля, думок тиснуть голову.

Вилізли з печі — трохи стало легше. Знову галереї штреків, двері, підмогильне завивання повітря, похмурі стовбури "крепей".

Ще на хвилину до шахтарської стайні. Темний ряд кінських задів. Сумирні, печальні шахтарські коні, позбавлені назавжди дня й світла. І коло кожного дощечка з ім'ям. В цих зворушливих іменах туга і згадки за втраченим небом і ясною земною поверхнею. "Голубой", "Ясный", "Облачный", "Голубчик", "Товарищ"... Тихо хрумтить на кінських зубах сіно. Тиша, морок, підземелля.

Наче веселіш тепер грюкнули гаки на кліті. Сигнальний удар металу. Пішли, пішли! Поверхи, квартали землі — вниз, кліть з нечуваною швидкістю, "с ветерком"— угору. Потоки води на спину — по-шахтарському "капьож". Вітри, тьма, гул. Швидко — так швидко, що втрачаєш відчуття ваги. І раптом — хтось крикнув — ми летимо вниз!!! Так, униз, униз, назад, зараз дно і... Але це омана. Глянь крізь зливу ґрунтової води на стіни "стовбура": вони поверхами, кварталами шалено мчать униз, а не вгору. Значить, кліть — на-гора. Ми інстинктивно притиснулись один до одного. Тьма, вітри, шторм... І ось блідне помалу світло наших "шахтарок", у кліті світлішає, рух повільнішає, зовсім тихо.

Короткий металевий брязк, і кліть здригнулась. Поверхня! Небо, сонце, день!..

Будинок культури, шахтарський клуб на Смолянці, Макіївський робклуб, радпартшкола, переповнена зала кіно в Буденівці, клуб Містрану, цехи фабричні — це маршрут наших виступів. Хіба треба описувати кожний наш виступ? Вони всі злились у заповнені овалами робітничих лиць приміщення, довгі рясні оплески зустрічі, витягнені наперед уважні шиї. На стінах — гасла за опанування української культури, портрети й біографії українських письменників, десь збоку неодмінна виставка наших книжок.

Нас зустрічали напрочуд тепло. До президії — старих робітників, партійних та професійних керівників і нас. Робітничий оркестр не скупиться на туш та "Інтернаціонал". У клубі Містрану ми прийшли до зали трохи раніш, аніж нас сподівалися. Голова клубу благає нас зайти на хвилинку до бічної кімнати. Тільки на одну хвилину. Для чого? Що таке? Він причинив за нами двері, щось крикнув у залі й знову відчинив:

— Будь ласка!

Музика загриміла туш. Ось воно в чому річ — капельмейстер не помітив нас завчасу, і музики не приготувались, а як же не привітати гостей тушем? Не можна!

Привітання, заяви, побажання,— українською мовою, жаргоном, російською.

Старий робітник:

— Нам, товарищи, необходимо, а особенно это нащот молодежи,— выражаясь по-украински, изучать "украинскую мову". Это, товарищи, непременно, потому что как же это иначе!..

Молодий чорнявий комсомолець-шахтар:

— Товарищи письменники! Донбасский пролетариат желает видеть себя в украинском изложении. Вы уж, пожалуйста, напишите, постарайтесь, потому что очень уж хочется повидать себя в украинском изложении, да...

Проте була й критика. Але вона більше виходила з уст інтелігенції. Української інтелігенції. Тут не без курйозів. Білявий інтелігент, не здаючи собі гаразд справи, запевняє:

— ...Пролетаріат вимагає, щоб був не такий стиль, як у вас. Треба, щоб був конструктивний стиль, о!..

Або ще молодий учитель український у Макіївці з апломбом, по-менторськи:

— Наша українська письменність дуже часто подає не ту ідеологію. Дрібна буржуазія нашу письменність захватує, а наша ленінська національна політика ставить питання, щоб був робітничий національний ухил, а не буржуазний!.. Пролетаріату треба, щоб тематика була не така, як у вас...

Учителю, вчителю! Навчися перше сам...

Взагалі ці молодики-інтелігенти часто беруться на власну руку опікувати пролетаріат. Мене здивувала вбога порція: "Що читати робітникові" в Макіївській читальні,— складена з 5—6 імен, не можна сказати, щоб першорядних наших письменників, і трьох журналів: "Молодняк", "Гарт" і "Нова генерація".

Я спитав місцевого бібліотечного інструктора:

— А чому ж не радите "Червоний шлях", "Життя й революція", "Літературний ярмарок", якщо вже радите робітникові "Нову генерацію"?

— В нас ці журнали є, але ми їх не всім даємо читати, тільки тому читачеві, що ми його вже добре знаємо, що на нього ці журнали вже не можуть впливати...

Щоб радянські журнали "Життя й революція", "Червоний шлях" не впливали на робітничого читача?! Диво дивне...

— Аз красним письменством?

— Теж так. Кажемо, що книжка на руках...

Словом, для робітничого читача — голодна пайка і цензура місцевого бібліотечного Зевса (О, вічний хохле! О, хохлацька дійсність!..)

Ми довго переконували інструктора, але все ж переконати не змогли,— може, його хто інший переконає?

— Почему это, товарищи письменники, никто не обратит внимание, что в наших учреждениях до сих пор не говорят по-украински? Если бы говорили, то и рабочий скорее выучился, легче ему было бы...

— В установах, як раніш ото глузували з нашої мови, так і тепер нишком глузують!

Вот книги бы такие про рабочую жизнь на украинской мове нужно было бы издать и чтоб рабочему было понятнее...

— Дорого стоят хорошие украинские книги. Дешевле бы их как-нибудь.

— Раз мы живем на Украине, товарищи, значить мы должны знать украинский язык! Тут рассуждать много нечево. Это понятно.

Це з робітничих розмов із нами по цехах металургійних фабрик Сталіного і Макіївки. А ось розмова у вагоні до Києва з інженером київського Держпароплавства.

— Украинизация Донбасса?! Это, ребята, не пройдет! Будете украинизовать — уйдут от вас инженеры чи рабочие, останутся ваши шахты пустыми.

— Робітники,— заспокоюю я його,— не підуть, а щодо інженерів — підростають і нові, нема чого боятись.

— Инженеры не хотят украинизоваться, и ничего вы не сделаете. К инженеру нельзя применять те методы, которые применяют Бойко и компания из Киевского Укрликне-па*. Если бы иначе подошли, может быть, и вышло что-нибудь, а так — нет.

Я питаю іронічну виплекану фізіономію під інженерським кашкетом з молотком і якорем, яких же це "метод" специфічних треба застосовувати до інженерів, і хіба інженери не такі ж трудящі, як інші? Чому європейський інженер, що має далеко вищу кваліфікацію за російського, не замикається так у касту, як російський? Я кажу йому, що це рештки безглуздого російського барства.

— Да, совершенно верно. Мы — бары! — перебиває він, задоволено посміхаючись.

— Це не тільки барство, це свинство, це навіть хамство зневажати мову того народу, що серед нього ви працюєте.

Інженера не проймає це. Він уперто торочить.

— Нас, инженеров, купили. Купили наше знание, наш опыт; мы честно исполняем нашу службу, а на все остальное наплевать.

— Вас купили? Ви продались, значить?

— Да, продались.

— Але ж це проституція, громадянине! Інтелектуальна, так би мовити, чи не найогидніша форма проституції!

Інженер спантеличився. Він незрозуміло кліпає очима.

— Если хотите — да, пожалуй, проституция...

— Я не заздрю, інженере, вашій долі... Інженер похмурився і замовк.

Контраст, читачу? Так, контраст, природний контраст. Чи не час би вже піднести гасло: інженер-русотяп не може бути на Україні радянським інженером...

Пізно вночі повертались із Будьонівки бідаркою до Сталіного. Ще видно, як у Будьонівці горять велетенськими жертовниками коксові печі. На одній щойно тільки спалахнуло буйною пожежею полум'я, а на другій уже згасає, никне, в'яне, знекровлене. А просто перед очима, над кінськими гривами, заграва сталінської гамарні. Вогонь і дим пеклом зриваються із домен та мартенів і могутньою хмарою висять над гамарнею. Вони не линуть до тихого зоряного неба — небо таке нужденне і цукрин-но-сантиментальне з своїм серпом місяця й цятками зір! Червона хмара висить над гамарнею, і гамарня важко дихає. Здається, горить земля. Вогненні лавини запалили грунт, і ось зараз упаде зотліле, як непотрібна стара декорація, небо з димною головешкою місяця й попелом зір. Копита застукотіли дошками містка.

Внизу блищить чорна калюжа. Це — Кальміус. Колись славна річка Калка, що на ній татари погромили впень українських князів із половцями, колишній Кальміус — межа запорозьких вольностей, кальміуська паланка війська запорозького низового. Тепер непотрібна, брудна калюжа...

Блиснула каскадами вогнів десь під домною пекуча річка розтопленого заліза, і ще дужче знялось угору, над землею, полум'я і майорить над нічними просторами по-бідним прапором. Прапором вогню й заліза. О вічний, чудовий огню! Ти готуєш людині страву, нагріваєш житло й нагло в одну мить нищиш їй те, що придбано століттями... О суворе, холодне, міцне залізо, що даєш людині плуги й трактори, мечі й гармати! Які ви прекрасні, вогню й залізо!..

Важко дихає гамарня. Копита цокотять, але вже бруко-ваними темними сталінськими вулицями.